

Ambiguitățile semantice ale conceptului de ideologie

Spre deosebire de polisemantismul unor concepte-cheie din câmpul științelor social-politice (precum democrația sau libertatea, de exemplu) care au o vechime milenară, termenul ideologie are o vârstă de mai puțin de două sute de ani. Apariția și apoi consacrară lui definitivă reprezintă încununarea firească a maturizării unui curent de gândire — iluminismul care prin laicizarea valorilor și fetișizarea rațiunii la rang de lege universală credea că poate crea o lume în care pasiunile și dorințele umane să-și găsească o împlinire în conformitate cu dreptul omului la fericire. Această omnipotență a rațiunii de a crea o lume nouă prin descoperirea legilor care acționează în natură și în cadrul societăților umane pe baza facultății de a gândi a dus la încrederea omului în forțele sale proprii, la credința că progresul social era implacabil, prin dezvoltarea cunoașterii, ceea ce a constituit prima configurație semantică a conceptului: *transformarea ideilor în credințe, în repere esențiale ale acțiunii umane*.

Termenul „ideologie“ a fost creat în 1789 de Antoine Destutt de Tracy, unul din filosofii pe care Convenția revoluționară îi însărcinaseră cu conducerea nou creatului Institut Francez, special pentru a răspândi ideile iluminismului. Institutul s-a bucurat pentru puțin timp de patronajul lui Napoleon, care a devenit membru de onoare înaintea Concordatului său cu Biserica și a cezarismului crescând care au cauzat o rupere a relațiilor.

În „Elements d’ideologie“, scrisă între 1801 și 1805, de Tracy propunea o nouă știință a ideilor, o ideologie, care ar fi baza tuturor celorlalte științe. Respingând conceptul de idei înnăscute, de Tracy explica modul în care ideile noastre sunt bazate pe senzații fizice. O explicație rațională a originii ideilor, eliberată de prejudecățile religioase sau metafizice, ar constitui fundamentul pentru o societate dreaptă și fericită. Aceasta deoarece investigarea ideilor individuale ar demonstra originea lor comună în trebuințele și dorințele umane, acel cadru legal reglator al societății pe baze naturale.

Deși la originea sa conceptul de ideologie era considerat progresist, în concepția lui Napoleon el a căpătat sensuri peiorative. Pe măsură ce guvernarea sa evolua către un imperiu susținut de către o religie stabilită, critica ideologilor liberali și republicani era inevitabilă. Aceștia din urmă constituiau o parte din cei pe care i-a învinuit Napoleon după retragerea de la Moscova.

„Ideologia, această metafizică nebuloasă, este cea care, prin cercetarea subtilă a primelor cauze, dorește să stabilească pe această bază o legislație a popoarelor, în loc de a-și obține legile din știința inimii umane și a lecțiilor istoriei, pe care trebuie să le atribuim nenorocului dreptei noastre Franțe.“¹

Oscilațiile între conotațiile pozitive și negative vor fi caracteristice pentru întreaga istorie a conceptului de ideologie. Astfel, „în epoca lui Na-poleon..., «ideologia» ajunge să însemne virtual orice credință de tip repu-blican sau revoluționar, adică orice credință

ostilă lui Napoleon însuși.“²

Ideologiile sunt, în general, credințe de grup pe care indivizii le asimilează prin procesele de socializare; mulți oameni primesc o ideologie prin identificarea cu un grup social sau prin distanțarea față de acesta.

2. Ele se transformă în argumente: ele sunt menite să convingă și să contracareze concepțiile rivale.
3. Ele afectează în totalitate unele din valorile majore ale vieții.
4. Ele cuprind programe pentru schimbarea sau conservarea ordinii politice; pentru apărarea, reformarea sau abolirea unor instituții social-politice.
5. Ele sunt, în parte, raționalizări ale intereselor de grup — dar nu în mod necesar interesele tuturor grupurilor care le îmbrățișează.
6. Ele sunt normative, etice, moralizatoare în ton și în conținut.
7. Ele sunt, inevitabil, părți ale unui sistem de credințe mai vast și împărtășesc proprietățile structurale și stilistice ale acestui sistem.
8. Ele au un corp de documente sacre (Constituții; Declarații ale Drepturilor; manifeste; programe) și eroi (părinți fondatori; unificatori; salvatori; profeți și înțelepți; mari interpreți și autori).
9. Toate ideologiile, ca toate celelalte credințe, implică o teorie a cauzei și a efectului în lume, precum și o teorie despre natura umană (bună sau rea; perfectibilă sau nu).

În ce privește raportul ideologiilor cu sistemele de credințe pozitive sau normative, prezente în orice societate, ideologiile ar fi o variabilă a acestora. În raport cu viziunile despre lume, ideologiile se caracterizează prin caracterul explicit al formulării lor. Dar ele sunt mai închise, mai rezistente la inovație.³ Ele sunt promulgate și încărcate cu accente afective, cerând o adeziune completă din partea celor care aderă la ele.

Ideologiile împărtășesc cu „sistemele și curente de gândire“ (existențialismul, pragmatismul sau idealismul hegelian, de exemplu) caracterul de a fi fundamentate pe construcții intelectuale explicite sau sistematice, însă curente de gândire nu se bucură de adeziune totală tocmai datorită deschiderilor mai largi față de inovație. Sintetizând, ideologiile se disting de alte tipuri de credințe prin poziția pe care o ocupă în raport cu opt criterii:

- caracterul explicit al formulării;
- voința de a se concentra asupra unei credințe pozitive sau normative particulare;
- distincția față de alte sisteme de credințe trecute sau contemporane;
- închiderea sau respingerea inovației;
- caracterul intolerant al prescripțiilor;
- caracterul pasional al promulgării lor;
- exigența lor privind adeziunea;
- asocierea lor cu instituțiile menite să întărească și realizeze cre- dințele respective.

„Ideologiile politice amestecă întotdeauna, într-un mod mai mult sau mai puțin fericit, propoziții de fapt și judecăți de valoare. Ele exprimă o perspectivă asupra lumii și o voință orientată spre viitor. Ele nu cad în mod direct sub alternativa adevărului și falsului, nici nu aparțin gustului sau culorilor.“⁴

Este interesant de remarcat faptul că Talcott Parsons, cu care Edward Shils a colaborat la nenumărate lucrări, propune o definiție a ideologiei apropiată de cea a lui Marx:

„Criteriul esențial al ideologiei este deviația sa în raport cu obiectivitatea științifică... Problema ideologiei apare atunci când există o contradicție între ceea ce credem și ceea ce poate fi stabilit în mod științific ca fiind corect.“⁵

„Politica ar trebui să fie realistă; politica ar trebui să fie idealistă; două principii care sunt adevărate atunci când se completează unul pe celălalt și sunt eronate când sunt separate.“ (M. Bluntschli)

Raymond Boudon distinge „două tipuri fundamentale de *definiție* a ideologiei: cea *tradițională*, care definește ideologia plecând de la criteriul adevărului și falsului și cea *modernă*, care o definește mai curând plecând de la ideea de sens. Astfel, o normă poate avea un sens, poate fi adaptată la o anumită stare a societății, fără să fie, din această cauză nici adevărată nici falsă. Este cazul valorii pozitive a împrumutului fără dobândă din economiile de reciprocitate. (...)

Pe de altă parte, se pot distinge două tipuri principale de *explicație* a fenomenelor ideologice: explicația *irațională* și explicația *rațională*. Primul tip reia într-o mare măsură filosofia clasică a erorii; ca eroare, ideologia ar fi produsul forțelor care scapă controlului subiectului (...).

În explicațiile de tip rațional adeziunea la ideologii poate, dimpotrivă, să fie analizată ca un comportament *comprehensibil*, în sensul lui Max Weber. Aceasta nu înseamnă, evident, că acest comportament este produsul deliberării și al calculului“⁶ (...).

Din încrucișarea celor două tipuri de definiții și a celor două tipuri de explicație, Raymond Boudon obține patru combinații posibile:

1. *Definiție tradițională* (ideologia este o eroare) și explicație *irațională* (adeziunea la ideologie este rezultatul forțelor care scapă controlului subiectului);
2. *Definiție tradițională* (ideologia este o eroare) și explicație *rațională* (adeziunea la ideologie este comprehensibilă);
3. *Definiție modernă* (ideologia nu relevă criteriul adevărului și falsului) și explicație *irațională* (adeziunea la ideologie este rezultatul forțelor care scapă controlului subiectului);
4. *Definiție modernă* (ideologia nu relevă criteriul adevărului și falsului) și explicație *rațională* (adeziunea la ideologie este comprehensibilă).⁷

TIPURI DE DEFINIȚIE A IDEOLOGIEI	TIPURI DE A IDEOLOGIEI* EXPLICAȚIE	
	Explicație irațională	Explicație rațională
Definiție tradițională (în raport cu criteriul adevărului și falsului)	1. Orbirea provocată de interesele de clasă (Marx). Adeziunea la ideile false din fanatism (ARON, SHILS)	2. Fetișismul mărfurilor, ideologie mercantilă (Marx) Magia (MAX WEBER)

Definiție modernă (fără referință la criteriul adevărului și falsului)	3. Respectul drapelului (DURKHEIM). Admirația pentru șeful harismatic (MAX WEBER)	4. Zeii romani, cultul lui Mithra (MAX WEBER). Respectul aristocratului pentru monarhia absolută (MARX). Împrumutul cu dobândă (MANNHEIM). Legea Taft-Hartley (GEERTZ).
---	---	--

* Apud Raymond Boudon, *op. cit.*, p. 83.

Tipuri de explicație a ideologiei*

TIPURI DE TRADIȚIE	EXPLICAȚIE IRAȚIONALĂ	EXPLICAȚIE RAȚIONALĂ
TRADIȚIE MARXISTĂ	MARX I: Ideologie, imagine inversată a realității sub influența intereselor de clasă	MARX II: Ideologia ca efect al perspectivei sau ca adeziune conștientă la credințe utile. LENIN: Ideologia, armă în panoplia luptei de clasă
TRADIȚIE NONMARXISTĂ	ARON-SHILS: Ideologia, produs al fanatismului, al pasiunilor.	MANNHEIM: Ideologia — credința în norme adaptate la o “situație istorică”. GEERTZ: Ideologia, hartă rutieră care permite orientarea într-o lume complexă.

* Apud Raymond Boudon, *op. cit.*, p. 79.

În această ordine de idei ideologiile ar fi sisteme de credință mai mult sau mai puțin instituționalizate și care conțin, pe lângă acestea, credințe preideologice foarte personalizate.⁸ Mai mult, ele sunt „combinații de sisteme proiective, în interesul cărora este mobilizată (ideologia) și, de aceea, au aceeași structură ca și raționalizările.“⁹ Datorită acestui cadru specific al gândirii, ideologiile permit agenților politici să se orienteze în complexitatea lumii sociale. După Clifford Geertz, „prin construcția ideologiilor, aceste imagini schematică ale ordinii sociale, omul poate deveni cel mai bun sau cel mai rău animal politic.“¹⁰ Cu alte cuvinte, funcția ideologiei este de a face politica posibilă, oferindu-i concepte dotate cu autoritate și capabile să-i dea un sens, ca și imaginile evocatoare cu ajutorul cărora realitatea politică poate fi percepută într-un mod sensibil.¹¹ Ideologiile cuprind, deci, noțiuni și propoziții în același timp descriptive și normative. Dar aceste propoziții descriptive întrețin o relație cu realitatea socială analogă aceleia pe care hărțile rutiere o întrețin cu realitatea geografică, adică o relație de tip simbolic.¹² Mai concret, Daniel Bell vede în ideologii „transformarea ideilor în levieri sociale... Pentru ideolog, adevărul derivă în acțiune și semnificația este dată experienței prin transformarea momentului.“¹³

Transformarea ideilor în credință presupune, în domeniul politicului, noțiunea de credință într-o cauză nobilă, într-un scop suprem, într-un ideal. Cu cât acest scop este mai vag și mai general, cu atât fervoarea credinței este mai mistuitoare și cu atât se apropie mai mult de fanatismul religios care încălzește mai nobil spiritele, cu cât o cauză politică dreaptă este înveșmântată în justificări religioase. Credința religioasă a servit adeseori de mobil războaielor de cucerire, indiferent de sistemul religios. Cruciadele, Inchiziția, Noaptea Sfântului Bartolomeu, creștinarea Lumii Noi, Războiul de 30 de ani, Jihadul etc. sunt acoperite de un voal ideologic care imunizează sistemele de credință împotriva realității care pângărește: „Iuda“, „Marele Satan“, „Necredincioșii“, „Goimii“, „Ghiaurii“, „Anti-hristul“, „Păgânii“. Acțiunea de masacrare sau de creștinare forțată, de supunere a populațiilor băștinașe s-a dus pe teren religios și cultural, în numele lui Hristos, Domnul iubirii și al milei.

Activitatea ideologică trebuie deosebită cu grijă de activitatea și creația intelectuală. Aceasta din urmă se caracterizează printr-un ansamblu de propoziții logice a căror finalitate este descoperirea adevărului, ca valoare centrală a demersului cognitiv. Obiectivitatea cunoașterii nu presupune intenționalitatea acțiunii, nici utilizarea valorii de fals pentru popularizarea ideilor sau descoperirilor științifice. Dimpotrivă, discursul ideologic, deși este un sistem coerent de reprezentări și de atitudini, urmărește să pună în formă stările afective difuze ale unui grup, sub presiunea persuasivă a mesajului, indiferent de valoarea de adevăr a acestuia, sau uneori chiar împotriva acestei valori. Ideologul refuză să considere ideologia un simplu sistem de gândire: pentru el separația dintre idee și acțiune este intolerabilă, convingerea trebuie să se manifeste, proiectul trebuie să se realizeze și el se definește printr-o succesiune de practici consecvente vizând difuzarea, propaganda, persuasiunea activă, manifestarea semnificațiilor. Fiecare ideologie își alege grupuri țintă ai căror membri sunt considerați ca cei mai apti să preia mesajele difuze în funcție de situația, interesele și apartenența lor de clasă. Ideologia naționalistă pretinde să se adreseze tuturor cetățenilor unei țări; ideologia socialistă își desemnează susținătorii printre muncitori. Identificarea unui public potențial este o preocupare constantă pentru managerii politici de vreme ce el este un rezervor inepuizabil de resurse de susținere și de promisiuni de extindere a audienței.

La nivelul acestui plan vertical va opera întâlnirea dintre *ideologiile sistematizate și reprezentările spontane* ale grupurilor și claselor.

O clasă socială nu vehiculează, în cultura sa politică, o ideologie comună sistematic formulată, ci norme și valori proprii, tipuri de acțiune și reacțiune, un anumit *ethos* specific.

Acest *ethos* se traduce printr-o sensibilitate particulară față de anumite fenomene și o indiferență față de altele, printr-un sistem specific spontan de valorizare și revalorizare, printr-o anumită imagine de sine și a frontierelor grupului.

Discursul ideologic vizează găsirea unui ecou în aceste reacții spontane, fie actualizându-se fără scrupule (demagogia), fie încercând organizarea lor. În ambele cazuri, discursul își poate atinge obiectivul persuasiv numai dacă va comporta el însuși un sistem de atitudini pozitive și negative în care polarizările afective și aspirațiile colective își pot afla expresia. Prin această proprietate esențială, discursul ideologic poate fi în raport direct cu atitudinile spontane ale publicului, căutând să dea formă și să conceptualizeze ceea ce am putea numi ideologii difuze, necoordonate, inerente unui etos colectiv.

Munca ideologului se situează în această tensiune dintre spontan și sistematic, ea vizează să producă un discurs capabil să traducă și să glorifice efectele difuze pentru a obține coordonarea și, de aici, o eventuală tutelă asupra aspirațiilor. Se va încerca o unificare a efectelor sub controlul persuasiv al mesajelor politice.

În sens larg, putem include în ideologie nu numai concepțiile politice sau economice, dar și valorile morale, religioase, familiale, estetice, juridice, sportive. Dacă ideologia ar conține numai minciuni și iluzii, cum poate să fie totuși eficientă? Oricât am dori, în numele anumitor trăsături, să clarificăm ideologia ca rațională, recunoaștem că mulți ideologi pretind — și nu totdeauna abuziv — că se sprijină pe o argumentație științifică. Ei refuză, desigur, să ia în considerare argumentele și faptele care le displac. Iar așa ceva reprezintă o negație a spiritului științific.

Cu toate că ideologia este lipsită de eficacitate, în sensul că nu poate rezolva problemele reale, fiindcă nu provine dintr-o analiză adecvată a faptelor, ea transformă realitatea mai mult decât ar putea-o face cunoașterea cea mai exactă. Ideologia este inefficientă în sensul în care ea nu aduce în practică nici una dintre soluțiile pe care, teoretic, programul său le-a etalat. Putem aminti, ca exemplu sugestiv, colectivizarea agriculturii care nu a adus, așa cum propunea, abundența, ci sărăcia.

Dar ea nu are, prin aceasta, o mai puțin prestigioasă capacitate de acțiune asupra realului, de vreme ce a putut impune sutelor de milioane de oameni o aberație fatală în ceea ce privește agricultura.

Dacă Uniunii Sovietice îi vom adăuga țările din sud-estul Europei și numeroase țări din lumea a treia, unde experiența industrializării forțate, a cooperativelor agricole de stat a ruinat agricultura tradițională, fără posibilitatea redresării, ne dăm seama că, în epoca noastră, delirul a fost cel puțin la fel de puternic ca orice alt act de credință.

Ideologia este sau poate fi considerată exemplul clar al uneia dintre acele noțiuni familiare a căror aparentă transparență devine opacitate atunci când încercăm să le definim cu precizie.

Sociologul Raymond Boudon oferă o serie de exemple foarte relevante: el se întreabă cum ar fi posibilă explicarea „raționalității” unei ideologii sinucigașe, punerea în practică a teoriilor lisenkiste fiind una din cauzele prăbușirii agriculturii sovietice, și deci un exemplu clar pentru indiferența ideologilor la dezmințirile oferite de realitatea însăși.

În concepția lui Jean-François Revel¹⁴ ideologia este o „întreită dispensă: dispensă intelectuală, dispensă practică și dispensă morală“.

Dispensa intelectuală constă în a reține din realitate numai elementele favorabile tezei pe care o susții, ba chiar a inventa această realitate, negându-le pe altele, omițându-le cu vederea, ori împiedicând accesul la ele.

Dispensa practică suprimă criteriul eficacității, elimină valoarea oricărui contraargument, una din funcțiile ideologiei fiind fabricarea explicațiilor care absolvă. Câteodată, explicația se reduce la o simplă afirmație, un act de credință: „Nu socialismului trebuie să i se impute dificultățile întâlnite de țările socialiste în dezvoltarea lor“, scria Mihail Gorbaciov în „Perestroika“, volumul său publicat în 1987. Redusă la armătura ei logică, fraza vrea să spună ceva de genul „nu apa este vinovată de problema umidității cu care se confruntă țările inundate“.

Dispensa morală anulează noțiunile de bine și de rău, în ce-i privește pe protagoniștii ideologici; sau, mai degrabă, în cazul lor, ideologia ține loc de morală. Ceea ce pentru omul de rând reprezintă o crimă sau un viciu pentru ei este cu totul altceva. Absolvirea ideologică a omuciderii și genocidului a fost un subiect amplu tratat de către istorici. Se spune, însă, mai rar, că tot ea a sanctificat delapidarea, nepotismul, corupția. De exemplu, unii politicieni români au o înaltă idee despre propria valoare și moralitate încât, ascultându-i, rezultă că prin simplul fapt că ei practică asiduu corupția, aceasta se înnobilează, devine cinstită, ajunge chiar o virtute. Dat fiind că te dispensează de adevăr, de onestitate și de eficacitate, oferind atâtea conforturi, ideologia, fie și sub alte denumiri, a fost întotdeauna la mare cinste. E greu să trăiești fără ideologie, pentru că, în lipsa ei, realitatea îți prezintă numai cazuri particulare, care necesită fie o cunoaștere adecvată, cu multe riscuri de eșec sau eroare în fiecare acțiune, cu eventuale consecințe grave pentru tine, ca și cu pericole, suferințe și nedreptăți pentru ceilalți, inclusiv o probabilitate de remușcări în cazul celui care le produce. Nimic din toate acestea însă în cazul ideologului care planează deasupra binelui și răului, dat fiind că el însuși este sursa acestora. Abuzul despotice de putere, în slujba interesului personal anterior criticat aspru de candidați și partide nu e numai un banal mecanism psihologic al autoconcesiei; gestul făcut nu mai este rușinos de vreme ce ajunge el însuși să îl practice.

Acest tip de om „nu este singur, el este însoțit și sprijinit de substanța sacră a ideologiei care-i capitonează conștiința, făcându-l să creadă că el este însuși virtutea, cea care nu poate emana decât acțiuni benefice“¹⁵.